

«ԳՈՂԳՈԹԱԿ

ԹՐՔԱՅԻ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ»

(ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՆ)

Երուսաղէմի մեր ձեռագրատան մէջ պահուած կը մնայ անաւարտ այս աշխատասիրութիւնը, պատրաստուած թէուիկի կողմէ։ Զորք հատորներէն ունինք ժիայն երեք և երրորդի գերջաւորութեան՝ չորրորդի բովանդակութեան ցանկը։

«Հ-ըդ և զերջին հատորին բովանդակութիւնը պետի ըլլայ.

- 15. — Գօնիայի Կուսակալութիւնը
- 16. — Ալումնայի Կուսակալութիւնը
- 17. — Մասուլ-Թագուատի Կուսակալութիւնը
- 18. — Հալէպի Կուսակալութիւնը
- 19. — Գէյրութի Կուսակալութիւնը
- 20. — ԵՐՈՒ-ՍԱՂԵՄ
- 21. — Սուրբայի Կուսակալութիւնը

և

22. — ՏԵՐ ԶՈՐ

Մեղի հասած տեարակներու 574 էջերը կը նկարագրեն հայ եկեղեցական դասին նահատակութեան պարագաները տասնըշրոս գլուխներու մէջ, բաժնուած Թուրքիոյ կուսակալութիւններու հիման վրայ։ Խւրաքանչիւր կուսակալութեան մէջ ապագոզ հայութեան ցանկերը, ըստ քաղաքի և գիւղի, եկեղեցերու և Հռոմ ծառայող Հոգիւնորականները՝ բայ կարգի, կը կազմեն ամբողջական քայլ և բատարանային պատճերը եկեղեցականներեան հաստակութեան։

Թէուիկի Ըւրբ այս վկայութիւնը կը ներկայացնենք յիսնամեակի յիշատակութեամբ անձամ մը եւս ալեկոծած Հոգիւներուն, որպէսզի երախտագիտութեան զգացում մը և յիշատակութեան պարագ մը ընծայր ըլլանք այս Հովիւններուն, որոնք իրենց ժողովուրդին հետ և յաճախ անկէ տասց՝ ըմտցին աքսորի և նահատակութեան դասն բաժակը «աղետալի 1915 տարին»։

Թբքահայատանիր, Օսմանեան օրէնքի արամագրութեամբ «Ծլլէթ» իրեւ, կամբակերպուած և պետութեան կողմէ ճանչցուած էր որպէս եկեղեցական համայնք։ Աչ միայն իր ներքին կազմակերպութեամբ, այս նաև պաշտօնական գործունէութեամբ և յարաքերութիւնով, հայկական կենաքի կորիզն էր եկեղեցին և հոգեւոր ու պապային պետը՝ եկեղեցականը։

Երկու Կաթողիկոսական Աթոռներ (Սիս և Աղթամար) և երկու Պատրիարքական Աթոռներ (Պոլիս և Երուսաղէմ) կը կառավարէն եօթանատւներկու թեմէր՝ երեք հազարի աւելի եկեղեցականներով, առանց իօսելու տակաւին Հայ Կաթոլիկ և Աւետարանական համայնքներու մասին։

Օրմանեան կը յիշատակի 2155 գործող Հայ եկեղեցիներ Օսմանեան Կայսրութեան ահմաններուն մէջ, առանց Հաչուելու աւելուկ սրբազմէրը, ուխտաեղինները, վանքերը, զորս կոնսակը և շննարար մեր ժողովուրդը կը պահէր իրեւ իր հոգիին հայրենիքը, աղօթքին և մոմին գուրգուրանքով։

Հայ պետականութեան աւերումէն ետք, Հայ եկեղեցին իր թեւերուն

տակ հաւաքած էր իր հոռը և, ինչպէս Արշակունեաց կամ Բագրատունեաց անկումէն ետք, այնպէս առ Կիլիկիոյ վերջին թաղաւորի աքսորէն ետք, ոչ միայն կրթական այլև ազգային կենաքի իրականացումներն ու ձգտումները եկեղեցին կնիքով էին օծուած: Են արագէնեւու պատմոխանփառութիւնները կը պրկեն միշտ մարդուն ներքին կարողութիւնները և կը բարձրացնին զայն իր կոչուամբ կատարելութեան, հայ հոգեւորականը, ըլլալէ վերջ հովիւ, ուսուցիչ, տեսուչ, խմբագիր, հեղինակ, բանաստեղծ և երգիչ, գիտցաւ ըլլալ վարժապետեան, Օրինեան, Դուռքեան, Օրմանեան և ասոնց նման՝ աղջտավւտ և մարմնացում Աղդին երտղներուն և պոռթկումներուն: Վերջին ինր զարերու Թրքահայոստանի մեր պատմութիւնը ստեղծեց եկեղեցական մեծ վլախորդուներու տիպարներ, որոնք իրենց վայելչութեամբ, հոգեկան ճոխութեամբ, սրտի և մաշի գանձերով, թքական կեանքի դժուարին պայմաններուն մէջ՝ պատուվ փոխարհնեցին հայ իշխաններու ազնուականութիւնը:

Թթարդանիներու շունչավ վարդապետներ՝ որոնք տարածեցին հայ տապարդութիւնը և խաւարի արք գարերուն լոյսի մեծ սերմնացաներ եղան: Լեզուագէտներ և բանաօքներ՝ որոնք հին լեզուին նսկին պահւցին և նորին ծաղկումնին մեծ մշակները եղան: Համալրանական գիտնականներ՝ որոնք Արմաներ կերտեցին: Գերճարան քարողիչներ՝ որոնք մեր եկեղեցւու բեմը զարդարեցին և բանին հրաշըով զօտեպնեցին հայ հոգին: Եւ տակաւին զարչական ճկունութեամբ և բնածին իմաստութեամբ ծնած մարդիկ, որոնք իրենց հոռը փացան պաշտպանել արիւնաբրու ախորժակներու և երբեմ անշնչիլ կացութիւններու մէջ:

Աղետը նախորդող տանհամեակներուն, թրքահայոց եկեղեցին վերածնունդի նոր գարագուի մը բացած՝ հմուտ, գիտնական, վարչագէտ և անձնուիր հոգեւորականներու հոյլ մը տուած էր Աղդին, մեր գրական և մշակութային մեծ վերելքը առաջնորդու: Եւ բոլորէն վեր՝ ընկերային և ազգային մեծ հոսանքները առաջնորդող վիթխարի վեղարաւորներ էր ծնած ։

Եւ ինչպէս մեր տառապականութիւնը, մեր եկեղեցական իշխանութիւնը հաւատացած էր թէ վերջապէտ ծաղկած է գիտութեան և մարդկային ինքնադիտակցութեան մեծ արշալոյսը, որ, արեւին նման, իր տաք ճառագոյնները պատրիարք տարածէ զօրաւորին և տկարին, իշխողին և մնչուածին, պետութեան և փոքրամանութիւններուն վրայ, ազատութեան, եղբայրութեան, քաղաքացիական պարտականութիւններու և իրաւունքներու մեծ օրէնքին և մանաւանդ քանիներորդ դարու քաղաքակրթութեան երաշխաւորութիւններով՝ վերջ մը տալու համար հայ տառապանքին և ճամրան լայն բանալու՝ վերապարթնող հայ գրականութեան և ստեղծագործ մեծ թափին առջեւ:

Եւ այնքան խոր էր համոզումը հայ Առաջնորդին թէ նոր թուրքը հաւակրութեան ականջ մըն է բացած իր բոլոր հպատակներու ցաւերսուն և իր բարձր հովանաւորութեամբ և կրաչիւաւորութեամբ ապահոված անոնց կրթական, մշակութային և քաղաքացիական պատմաթիւնը, որ, նոյնիսկ աքսորի Հանունէ ետք, իրենց ժողովուրդին զլուխը անցած Առաջնորդներ հեռագիրներ կու տային էնվէրին և Թալաթին, բաղրելու համար յանուն արդարութեան և օքներ՝ աքսորի ճամբռու վայրագութիւններուն դէմ, զանոնք վերագրելով տեղական իշխանութեան մէկ թիւրիմացութեան:

Աղէտը զարկաւ Հայոց եկեղեցին՝ վերածնութեան իր լաւազոյն վիճակին մէջ, Եւ եկեղեցին ու եկեղեցականութեան տրուած հարուածը խախտեց մեր Աղդին ամբողջ կառոյցը: Զէնքերը հաւաքեցին այրերուն հիս և եկեղեցականները՝ եկեղեցիներէն և գպրոցներէն՝ իրենց անտէր հօտին հետո: Զինուրդական ու հոգեւոր երկու ոյժերը ջատուցին, անխոչլնդու բնաշնչելու համար անտէր ժողովուրդը:

Նահատակութեամբ սնած Քրիստոսի եկեղեցին ունի նահատակներու անվերջանալի պատմութիւն մը : Ներոննեան տանջանքներու ահաւոր նկարդրութիւններուն մէջ կարելի է գտնել ահաւորին ծայրագոյնը . սակայն յառակ պարագաներու միայն : Ոչ մէկ պատմութիւն փակաւին արձանադրած է նահատակութիւնը ամբողջ եկեղեցին մը , իր ժողովութեցին հետ : Եւ այդ՝ շարչարաններու ամենն մութ գոյներով :

Թէորիկ տեարակներուն մէջ նկարագրուածը հազիւ թէ գաղափար մը տայ քահանաներու . և բարձրաստիճան եկեղեցականներու տառապանքին : Երբեմն ճակատագրի մը ամրող ահաւորութիւնը նկարագրուած է մէկ բացատրութեամբ կամ նոյնիսկ բառով . «Անհետ» , «Նահատակուած Տէր Զօրի ճամբուն վրայ» , «Նոյնակյու» :

«Անհետ» և «Նահատակ» քահանաներու մէջ կան մտաւորականներ , ծերունիներ , կորովի երիտասարդներ , նուիրաւած Հոգիներ , ինչպէս , օրինակի համար .

— Բառնաբաս Քինյ . Բարունեան . «Ծնած 27 Դեկտ . 1863-ին : Օժակից Տ . Բարբորիմետսի (1908-ին ձեռնադրուած) : Իր կարգակիցներէն իշխ մը աւելի պարզած է գտնութեան բաժակը . քանից սխացի հարուածներու և սաստիկ ծեծի ներարկուելով , բանուտ բանու մուտ գործելով , կողապատկան և անսուազ մնալով Տէր Զօրի նամբուն վրայ , մինչիւ նահատակութիւնը՝ երիցուաւոյն և զաւակացը ենու :

— Տ . Խորեն Քինյ . Համբարձումեան . «... հայր՝ Խարբերդի իդերաբախս Առաջնորդ Պատկ Մ . Վրդ .ի » ... «Ծնած 85 տարիներու թերին տակ , կ'ինյայ իր հօսին առաջքը , գումար բաց , ալիկան մօրուէք եռվին տարաւորեր , խելայից վիճակի մը սանձնաւուք...» :

— Տ . Արսէն Քինյ . Պօրտանեան . «... արզացած կ պատուական երեց , վարած ուսուցական պաշտօններ , յօդուածագիր Պալսահայ թերթերու , ըեմբասաց և ներկուն տանկագուն ուսուցիչ և տնօրէն ազգ . երկան փարժարանաց ... Նիկոմիդիան և Ալուս-Փազար . ընտանիք կը խառնափ գաղրականաց հոսանքին և յարդարաբար կ'անցնի Պէօյիւք Տէրպէնուն , իսկի Շեմիրէն , Գօնիսայէն և էրէյիլէն ... բանագաղրի նորագոյն իրաւուններ զինք կը չշեն աւելի ենուանները , մինչեւ Պապ՝ ուր կ'ենթարկուի սաստիկ գանձակածութեան մը ; Կրկին աքարք՝ Մեսէնէ , Տէսի և Ապու Հարքար , ուրիէ յատկապէս Տէր Զօր կը զրկուի անդայն ոստիկանապետէն...» :

— Շիզա Քինյ . Պանդիստեան . «... աքարքի նամբուն վրայ կ'ենթարկուի անլուր շարչարաններու և բշուառութեանց՝ որոնց ենուեանօք կ'սովուած հազորութեամբ ծախուտ անուստիք պահանջը մասամբ գնացնելու համար , մինչեւ Խոսակի ժամանումը , գաշտին մէջ վախճանելով անուերաւնք , մերկանդաւ և անսուազ :

— Շմատն Քինյ . Զաքարեան . ... օծակից և քախտակից Տ . Շիզայիք :

Եւ այսպէս , ասպանաբարի արձանագրութիւններու շարքի մը նման , անվերջանալի ցանկերը շարչարանքի և մահուան զոհերուն :

Ցատկապէս անգութ եղաւ ճակատագրիր բարձրաստիճան եկեղեցականութեան : Ցածախ հօտը անհովիք մզելու բացորոշ մտագրութեամբ , աքսորէն առաջ տարրւած և նահատակուած Առաջնորդներուն մէծամասնութիւնն Արմաշի և ներուպական համալսարաններու այն սերունդէն են , որ ոչ միայն եկեղեցագիտական և հոգեւոր , այլ մանաւանդ հայրագիտական և գեղարուեատական մեր գրականութեան մէծ հոսանքին փայլուն ստեղծիչները եղան :

Ասոնցմէ , օրինակ , յարաբերաբար քիչ ծանօթ Գէորգ Մ . Վրդ . Դուրեանը , Պուսայի Առաջնորդ , ըրջանաւարտ երուսաղէմի Վարժարանէն

1892-ին, Մագիստրոս Աստուածարանութեան՝ Ամերիկայի Հարվըրտ Համասրանէն, արեւելագիտութեամբ պարապած Լարիցիկի Համալսարանին մէջ, իմաստափութեամբ՝ Սոռպոնի մէջ: «Հմուտ Ծին սեմական (Երրայշերէն, Հին Ասորերէն, Արարերէն) և դասական լեզուաց (Լատին և Յոյն), Անդլերէնի, Ժրանսերէնի, ու Գերմաներէնի»: Հեղինակ երկու անոնց գործու, «Խորհրդատերի Մեկնարանութիւնը» և «Պատմութիւն Փիլիսոփայութեան»: Աստուածարանութեան, Փիլիսոփայութեան և Անդլերէնի ուսուցիչ՝ Ալբաշու Դպրէվանքին մէջ...

«Ներհաւ գրուխունը, լրջութեամբ ու վարչական ցայտում կարսդութիւններպէ» հայ եկեղեցական դասուն պատուաքր այս անդամին վիճակուած էր մահերուն ամենէն անզութք... Զիմուլրական Ասեան տարաւելու պատրաւակով կը հանուի Պրուսայէն, որպէս թէ Կարիմ տարաւելու համար: «Նատ շանցած՝ սեր լուրը կը հանունք քաղաք, թէ երոսներ, Կիւմիւշխանիէն անդին, Մատրակի Խօսերը, կառէն վար տար և չարաշար նահատակեր են զիմէն, նայ նպաստակա Բարերդէն են տարաւած Անահիա Վլոդ. Հազարապետանի հետ մայսի մայ և Այնուհետեւ հօտն անհովիւ կը մնայ և կ'ենթարկուի գուլումներ՝ գուլամին...»:

Այսօր, յիսուն տարիներ ետք, երբ կը կարգանք հայ Հոգեւորականութեան Գողգոթան և անդամ մը եւս մեր յիշողութեան առջևէն կ'անցնին Հազարաւոր եկեղեցիներ՝ Հրկիղուած ու պղծուած, Արբավայրեր՝ աւերուած, գովորցներ ու վանքեր՝ ամայացած և այլ բոլորին՝ ինչպէս սեղանի մը վրայ պատարագուած հայ եկեղեցականութիւնը, Ժահարոյը սորոսուով մը հազիւթէ կը կարենանք շափել ստեղծուած ամայութիւնը ամայութիւն մը, որ կը սարածուի մինչեւ մեր օրերը: Դարերու ժառանգութիւն մը ննջուեցաւ Մարդկային արժէքներու և մշակութային գանձերու, որոնց ոչ քանակը և ոչ որակը կարելի եղաւ վերականգնել, որովհետեւ ոչ միայն նահատակուեցաւ մեր եկեղեցին, այլ արժատասահիլ եղած՝ անոր բնկորները զրկուեցան նաեւ Հայենի հողի և արեւի անփոխարինելի բարիքէն: Օտարութեան մէջ հասած ծաղիկները ինչպէս կրնան ունենալ բոյրն ու զոյնը Հարազատութեան, հեռու՝ Հինաւուրց վանքի քարէն և զարերու թանձրացած խոնկի բոյրէն: Ոչ միայն զոյութիւն ունեցած քանդուեցաւ, այլ նաև նորին և նոյնին վերապրումին կարելիութիւնը: Մեր հոգիի կանթեղին մէջ՝ լոյսը աղօտեցաւ, որովհետեւ օտարութեան մէջ մեր կանդնեցուցած եկեղեցիներն ու արբավայրերը շապշեցուցինք ու չեցուցինք մեր Հայրերու զարաւոր հաւատքով և ջերմենադութեամբ: Բեկանուած բան մը կայ մեր եկեղեցական կեանքին մէջ, արժատասահիլ զգացում մը, որ տակաւ կը կորուուի անտարերութեան և օտարութեան մշուշներուն մէջ: Գաղութահայ մեր կեանքը յախղեցաւ ապահովել նիւթը, բայց կարծես ի հեծուկս հոգիին: Վերապրեցանք, սակայն չմերածընանք տակաւին: Եւ այս է թերեւս բացատրութիւնը մեր ներքին տագնապներուն, որոնք կը ջատէն մեր եկեղեցին և, յիսուն տարիներ ետք, տակաւին թոյլ չեն տար որ ան վերապանէ մեծ առաքելութեան իր ճամբան՝ Հոգեւոր Հայրենիքին առանորդողի իր կոչումը:

Նահատակ կը կոչէնք մեր եկեղեցականութեան այն հոյլը, որ 1915-ին Հարդուեցաւ: Նահատակ են՝ իրենց հաւատքին և տեսիլքներուն համար: Նահատակ պիտի ըլլան մեղի համար, երբ նո՞յն հաւատքն ու տեսիլքը, իրենց առիւնավոր ողողուած մեր եկեղեցւոյ զալշտին մէջ իրեւել հունտ՝ արժատանան և վերածաղկին, երբ անթաղ մնացած իրենց ոսկորները մասունք դարձած՝ վերապրին մեր սրտերու մասնատուփերուն մէջ: